

Mannheim Károly mint transzdiszciplináris gondolkodó és az értelmiségszociológia problémája

E tanulmány az utóbbi másfél évtizedben megindult, némi nyomatékkal „Mannheim-reneszánsznak” nevezhető recepciós folyamat egyik fő tendenciájával kíván foglalkozni. E tendencia két, világosan elkülöníthető vonulatra oszlik. Közös pontjuk, hogy Mannheimet határozottan ki akarják szabadítani a *klasszikusok* panteonjából, amit úgy is ki lehet fejezni, hogy mindkét vonulat Mannheim *aktualitását* állítja. Ami a kettőt *megkülönbözteti* egymástól, az, hogy Mannheim munkásságának eltérő aspektusaira helyezik a hangsúlyt. Ettől függetlenül, mindkét vonulat szükségképp érinti a másik által tárgyalt problémákat, s ebből kifolyólag egyesülésük a jövőben nem kizárt. Az első tendenciát Mannheim *tudományos* – pontosabban „*diszciplináris*” – *alkalmazhatósága* érdekli, míg a második, Mannheim gondolkodásának *transzdiszciplináris* vonásait hangsúlyozza. Az, hogy tanulmányomban Mannheim aktualitásának így bemutatott kérdését elsősorban az értelmiségszociológia felől közelítem meg, nem véletlen, s a tanulmány világossá fogja tenni, hogy miért e területre összpontosítva vetem fel a problémát.

I. MANNHEIM AKTUALITÁSA MINT „DISZCIPLINÁRIS ALKALMAZHATÓSÁG”

Mannheim aktualitásának első megközelítését jól foglalja össze Ralf Bohnsack kortárs német szociológus kijelentése, mely szerint „klasszikus szerzőknek abban a mértékben tulajdoníthatunk [tudományos] státuszt és elméleti értéket, amennyiben elméleti kategóriáik és explicit vagy implicit metodológiai útmutatásaik döntő ösztönzéseket szolgáltatnak a jelenleg folyó (empirikus) kutatás számára” (Bohnsack 2018. 199). E praktikusán orientált felfogás számára egy szerző munkásságának értékét aktuális tudományos „alkalmazhatósága” adja meg. Bohnsack azon ritka szerzők közé tartozik, akik nemcsak elvileg tartják aktuálisnak Mannheimet, hanem ténylegesen beépítik a tudásszociológia atyjának alapvető kategóriáit saját kutatási programjukba. Bár Bohnsack magára mint Mannheim tudásszociológiájának valódi (és egyetlen igazi) örököseire tekint,

véleményem szerint ebben túloz, mert a mannheimi tudásszociológiának csak egyes, az ő számára jelentőségteljes aspektusait építi be a munkásságába, a többit pedig vagy figyelmen kívül hagyja, vagy kifejezetten félreértelmezi. Erre a tanulmány végén visszatérek.

Bohnsack munkássága mellett és azt megelőzően Mannheimet elsősorban három szakterületen tekintették az előbb vázolt értelemben aktuálisnak: a nemzedékkutatás, a művészetszociológia, illetve az értelmiségszociológia területein. Jelen tanulmányban csak a harmadik esettel szeretnék foglalkozni: miben áll az önmagát *szakterületként* értelmező értelmiségszociológia szempontjából Mannheim aktualitása.

Charles Kurzman és Lynn Owens 2002-ben megjelent mérvadó áttekintő cikke az értelmiségszociológiai irodalmat – melynek keletkezését a szerzők a huszadik század elejére teszik – három kategóriára osztják fel, méghozzá azon kritérium alapján, hogy egy adott szerző milyen jellegű viszonyt állapít meg az értelmiség csoportjai és az osztályokba tagozódó társadalom egésze, valamint a politikai hatalom gyakorlói között (Kurzman–Owens 2002. 64–68). E szerint az osztályozás szerint az értelmiséget lehet (1) viszonylag zárt, osztályszerű képződménynek tekinteni, amely a többi osztály formálódási logikájától ugyan eltérő logika alapján szerveződik, de mégis osztályjellegűként írható le (ez a nézet az értelmiség *autonómiáját* posztulálja); (2) az értelmiséget lehet, éppen ellenkezőleg, olyan önálló, *heteronóm*, rétegszerű képződményként kezelni, amit az osztályok úgymond „kiválasztanak” magukból és saját céljaikra használnak fel; vagyis az értelmiség jelensége megértéséhez, e paradigma szerint, az osztályképződés logikáján keresztül vezet az út. (3) A harmadik variáns szerint az értelmiség sem nem osztály, sem nem heterogén formáció, hanem egy *sui generis* társadalmi kategória, amely értelmezhetetlen (vagy csak részben értelmezhető) az osztályrétegződés és az osztályharc logikái szerint.

Kurzman és Owens mindhárom típushoz hozzárendelnek egy szerintük paradigmatis és hagyományalapító szerzőt: az első megközelítéshez, amelyet *class-in-themselvesnek*, vagyis „önmagában osztályt alkotónak” neveznek, Julien Benda nevét társítják, elsősorban *Az írástudók árulása* (1927) című munkája alapján. A második, *class-boundnak*, „vagyis osztályokhoz kötöttek” nevezett típus reprezentánsának Antonio Gramscit teszik, az értelmiségiek organikus voltának tézise miatt. A harmadik, *class-lessnek*, tehát „osztály nélkülinek” nevezett típus atyja a szerzők szerint Mannheim Károly, paradigmája pedig a *freischwebende Intelligenz*, vagyis a „szabadon lebegő értelmiség” kategóriája.

Kurzman és Owens cikkét nagyon jelentős teljesítménynek tartom. Ennek ellenére, mint minden ilyen jellegű vállalkozás esetében, több kritikát meg lehet fogalmazni vele szemben. Én itt csak a Mannheimre vonatkozó problémákat szeretném megvizsgálni.

Tömören kifejezve, Kurzman és Owens Mannheim-értelmezésével az a baj, hogy bár a szerzőknek abban igazuk van, hogy Mannheim a két másik paradig-

matikus elképzeléssel szemben önálló alternatívát hozott létre, abban tévednek, hogy ezt az alternatívát valamiféle *tertium datur*-elv kifejezésének tekintik, mintha Mannheim azt mondta volna, hogy az értelmiség *sem nem* heterogén szatellit, *sem nem* homogén osztály, hanem valamiféle harmadik, nehezen megfogható, *köztes* entitás. Véleményem szerint Mannheim éppen ellenkezőképp jár el az *Ideológia és utópiában*, ahol „*sem-sem-és-mégis*” alapon, vagyis inkább *dialektikus szintézis* útján „szünteti meg megőrizve” a másik két kategóriát úgy, hogy abból egy harmadik, *valóban sui generis* kategória szülessék.

Mannheim gondolatmenete három lépésben rekonstruálható (Mannheim 1994. 178–187). (1) Az első lépésben megcáfolja a kizárólag az osztályharc logikája alapján tájékozódó értelmiségyszociológiai kísérleteket – ez a Kurzman és Owens által a Gramscinak tulajdonított nézet. (2) Második lépésben látszólag Julien Benda paradigmájával egyetértve kifejti, hogy az értelmiséget valójában a *műveltségkultúrában* – vagyis egy politikai érdekektől és ideológiától mentesnek tekintett szférában – *való részvétel* teszi egységes társadalmi csoporttá. Azonban (3) a harmadik, szintetikus lépésben, a „mikrokozmosz a makrokozmoszban” trópus implicit felhasználásával, Mannheim visszaemeli az első lépésben elvetett osztályharcelméletet, ezzel döntő módon megváltoztatva a műveltségkultúra fogalmának jelentését, teljesen „bendátlanná” téve azt. Ahogy Mannheim írja, az ő felfogása szerinti műveltségkultúrában ugyanis „épp az a sajátlagos, hogy megőrzi a determinánsok sokféleségét a maguk polifóniájában, olyan homogén közeget hozva létre, amelyben az egymással küzdő felek összemérhetik erejüket. A *modern műveltség* így már kezdettől fogva eleven küzdelem, a társadalmi térben egymással harcoló akaratok és tendenciák kicsinyített leképeződése.” (Mannheim 1994. 180, kiemelés a szövegben.) Mannheim Károly szerint a kultúra szférájának tehát abban a mértékben van autonómiája, amennyiben képes leképezni, és szublimált formában lefolytatni a társadalmi testet átjáró és az azt konstituáló hatalmi és világnézeti harcokat, s ezzel befolyásolni a társadalmi-politikai erőviszonyok rendeződését, alakulását. A műveltségkultúra a társadalmi harcnak egyrészt eredménye, lenyomata, ugyanakkor közvetítője és pacifikálója, és ennyiben kimenetelét közvetetten befolyásoló, aktív eleme.

Mannheim értelmiség- és kultúraelmélete dialektikus természetének fel nem ismerése maga után vonja értelmiségkoncepciójának több irányba tartó félreértelmezését, mely a Kurzman és Owens által vázolt kategóriák valamelyikébe kívánja beszuszakolni Mannheim nézeteit. Ezek a félreolvasások részben abban gyökereznek, hogy Mannheim elmélete, mint minden dialektikus elmélet, az ellentmondásokat nem kizárja, hanem rájuk támaszkodva építi fel a gondolatmenetét. Ennek az a veszélye, hogy a szöveghez inadekvát preconcepciókkal és önigazolási késztetéssel közelítő gondolkodók kizárólag az őket igazoló aspektusokat látják meg és emelik ki, a többit figyelmen kívül hagyva, vagy hibaforrásként félretolva. Hogy milyen makacsok ezek a félreolvasások, azt jól mutatják például Thomas Jung német kutató 2007-ben megjelent, egyébként

igen színvonalas, *Die Seinsgebundenheit des Denkens* című munkájának Mannheim értelmiségelméletére vonatkozó fejtegetései, amelyek arra tesznek kísérletet, hogy Mannheim értelmiségelméletét Alfred von Martin e kérdésre vonatkozó koncepciói felől olvasva, azt Julien Benda paradigmájához asszimilálják (Jung 2007. 249–272).

Hasonló félreértés, ezúttal Kurzman és Owens részéről, hogy Mannheimet az amerikai értelmiség-szociológiában ma mérvadó szerzőnek számító Randall Collinsszal egy kalap alá veszik azáltal, hogy mindkettőt a harmadik, *class-less*, azaz „osztály nélküli” kategóriába sorolják. Collins, aki a 20. század második fele amerikai szociológiájának fontos alakja és (többek közt) az értelmiségiek mikro-szociológiájának egyik úttörője, azon tendencia képviselője, amely lényegében megtiltja, hogy az eszmék szociológiai vizsgálata során a genetikus faktorok vizsgálatát kiterjesszék a szűken vett, értelmiségi csoportosulásokat belülről jellemző habitusokon és szűk intézményi kereteken kívüli, tágabb társadalmi, politikai, illetve történelmi faktorokra (Collins 2000. 2, 48, 324, 1034). Ehhez képest, mint tudvalevő, Mannheimnél a politikai világnézetek, és általában az, amit az egyszerűség kedvéért „*transzdiszciplináris*” faktoroknak fogok nevezni – erre a fogalomra később visszatérek –, meghatározóak az eszmék szociogenetikus vizsgálata számára.

Ehhez azonban, *dialectique oblige*, hozzá kell tenni, hogy szintén félreértés volna Mannheim elméletét emiatt a Konrád és Szelényi neve által fémjelzett uralomszociológiai megközelítés típusába besorolni (Konrád–Szelényi 1989), annak ellenére, hogy egyébként sok közös pont van köztük. Mannheim asszimilációja Konrád és (persze elsősorban) Szelényi uralomszociológiai megközelítéséhez azért problematikus, mert, mint Frank Ettrich írja, ez a megközelítés „cselekvéseméleti szempontból rákényszerít az értelmiségi csoportok kollektív cselekvésének kizárólagosan utilitarista-instrumentális megalapozására” (Ettrich 2007. 178); amit Mannheim 1925-ös, *Egy tudásszociológia problémája* című esszéjében a következő szavakkal utasított el: „A történelemben nemcsak érdekek állnak érdekekkel szemben, hanem »világok« is harcolnak »világok« ellen” (Mannheim 2003a. 82).¹ Ennek megfelelően Mannheim szerint a társadalmi létet és az eszméket kapcsolatba hozó hatalmi „*érdekeltség*” kategóriáját ki kell *egészíteni* – ám nem *felváltani!* – az „*angazsáltság*”, vagy (magyarosabb kifejezéssel élve) „*elkötelezettség*” kategóriájával, amit Mannheim úgy határoz meg, mint „az individuális és szociális szubjektumoknak, adott szellemi tartalmakhoz való *közvetett* kötődés[é]t”, így például egy bizonyos művészi stílushoz való egyéni vagy kollektív kötődést (Mannheim 2003a. 82, kiemelés a szövegben).

¹ Ehhez hozzá kell tenni, hogy Ettrich megfogalmazása némiképp túlzó, amennyiben Konrád és Szelényi elemzései nem *kizárólagosan* élnek a célracionalitás kategóriájával. Bár ezt nem lehet a jelen tanulmány terjedelmi keretei közt kimutatni, Mannheim értelmiség-szociológiája és a Konrád–Szelényi-féle uralomszociológiai megközelítés között több a közös pont, mint az ellentét.

Ezek a metodológiai megjegyzések általánosíthatók. Következik belőlük, hogy az uralomszociológiai tézis közkeletű szembeállítását az intézményi és kiscsoportos keretekre koncentráló mikroszociológiával megalapozatlan. Nem lehet ugyanis *a priori* kijelenteni, hogy egy adott fogalom, eszmerendszer, gondolkodási stílus stb. kialakulásában, fejlődésében és befogadásában csakis mikro- vagy éppenséggel makroszintű szociológiai faktorok játszottak volna közre. Ilyen jellegű kijelentéseket csakis empirikus vizsgálódások útján, esetről esetre lehet megfogalmazni.² Az értelmezésnek készen kell állnia a makroszintű behatások vizsgálatára is, s a különböző faktorok kombinációjára – Mannheim terminológiájával: az angazsáltság (vagy elkötelezettség) kategóriája nem *cáfolja*, hanem *kiegészíti* az érdekeltség kategóriáját.

Ehhez hozzá kell tenni egy másik, ezzel ellenkező irányban futó felismerést, tudniillik, hogy ellentétben a mikroszociológiai paradigma képviselőinek nézetével, Mannheim értelmiségelmélete egyáltalán *nemcsak* makroszociológiai kategóriákkal operál, hanem a mikro- és mezoszintű analízisek számára is kidolgozott egy sor működőképes fogalmat. Ezt, némileg ironikus módon, éppen Collins mikroszociológiai metodológiájáról lehet leolvasni, oly módon, hogy kimutatjuk a Mannheim fél évszázaddal korábban, tudásszociológiája keretein belül, kidolgozott kategóriái és Collins értelmiségyszociológiájának alapfogalmai

² Collins érve a „külső” értelmiségyszociológiával szemben a „redukcionizmus” klasszikus vádjában ölt testet, mely szerint a tudásszociológia mannheimi verziója az „intellektuális kreativitást” gazdasági és politikai faktorok merő tükröződéseként kezeli (Collins 2000. 324). Ez nyilvánvalóan teljesen elhibázott, hamis állítás, amit csakis Mannheim szövegeinek nem-ismerete magyarázhat (lásd Mannheim 2003a. 82). Ennél az érvenél érdekesebb Collins alternatív modellje, a „három (helyenként csak két) oksági réteg modellje”, mely szerint az intellektuális kreativitást olyan sokszorosán közvetítve határozzák meg a szélesebben vett társadalmi faktorok, hogy azoknak végül már nincs is kimutatható hatásuk az eszmékre nézve, legfeljebb azok tágabb, intézményi környezetére (Collins 2000. 324). E modell szerint a legkülső, gazdasági-politikai réteg (1) létrehozza és igazgatja a második, intézményi réteget (iskolák, egyetemek, kutatóközpontok) (2), amelyek lefektetik azt az infrastruktúrát, amelynek alapján a harmadik, kauzálisan valóban meghatározó réteg, a befele forduló, csakis saját belső problémái iránt érdeklődő értelmiségi csoportok összessége megteremti a szellemi kreativitás feltételeit (3). Szemben azzal, amit első ránézésre gondolhatnánk, e modellben a második, intézményi réteg valódi hivatása nem a *közvetítés*, hanem az első, gazdasági-politikai szférának az eszméi produktumokban interpretáció útján kitapintható hatása eshetőségének *kizárása*, mely egyedül képes megalapozni egy *tisztán belső* értelmiségyszociológia lehetőségét. Ennek egyik érdekes és paradox következményeképpen Collins belső eszmeszociológiája, azáltal, hogy feléget minden hidat az értelmiségi és a szélesebb értelemben vett „társadalom” között, tehát azáltal, hogy teljesen autonómként fogja fel az értelmiségi mezőt, egyben felégeti a két szférát összekötő hidat is (mivel az nála funkciótlanná vált), azt, amit Mannheim a *világnézet* kategóriájával próbált megragadni, vagyis a társadalmiság dinamikáját lényegileg kifejező és közvetítő jelentésszereket. Mármost ezzel a gesztussal Collins, aki persze az érdekhözrendeléssel dolgozó marxista eredetű tudásszociológia esküdt ellenfele, éppenséggel visszaállítja jogaiba a pusztán célracionális-utilitarista szociológiai hozzárendelés típusát – a vulgármarxista redukcionizmus alapját – az eszmék és a társadalmi lét között, elveszítve azt a szubtilisebb viszonyt, amit Mannheim a „közvetett angazsáltság” (vagy elkötelezettség) kategóriájával tett megfoghatóvá.

közötti fontos átfedéseket. Collins elméletének részletes bemutatásáról itt nem lehet szó, ezért csak utalásszerűen említek meg néhány fontos átfedést.

Collins *A filozófiai szociológiája* című művének alaptézise, hogy az eszmetörténet valódi „szubjektumai” nem a zseniális – vagy kevésbé zseniális – *egyének*, hanem *kollektív, történelmen* átívelő aktorok. Ezt Mannheim a maga részéről már az *Ideológia és utópia* első oldalain leszögezte: „nem az egyének gondolkodnak önmagukban, nem izolált egyének művelik a gondolkodást, hanem meghatározott csoportokban élő emberek [...]. Szigorúan szólva [...] pontatlan azt mondan, hogy az egyes egyén gondolkodik. Helyesebb volna arra utalni, hogy pusztán részt vesz annak továbbgondolásában, amit mások előtte már gondoltak.” (Mannheim 1994. 11.) Collins a maga részéről ebből arra következtet, hogy az egyes, maradandó kulturális produktumokat nem elég önmagukban értelmezni, hanem mindig kollektívák, az ő kifejezésével: *hálózatok* – vagyis specifikus értelmiségi csoportosulások és viszonyaik – kristályosodási pontjaiként is kell felfogni (Collins 2000. xviii). Ez a gondolat megtalálható (többek között) Mannheim fentebb hivatkozott, 1925-ös esszéjében, méghozzá a „konstelláció” fogalma és a „konstellációelemzés” programjának formájában (Mannheim 2003a. 22–24).³ Collins második alaptézise az, hogy az intellektuális folyamat motorja a különböző értelmiségi csoportosulások közötti, illetve azokon belüli *konkurencia*. Ezt a saját korában forradalmi tézist köztudottan Mannheim állította föl először 1928-ban *A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén* című előadásában.⁴ Collins értelmiségyszociológiájának harmadik alaptézise az, hogy az intellektuális folyamatot mint *történelmi* folyamatot csakis a *nemzedékek* jelensége teszi lehetővé. Mint korábban utaltam rá, *A nemzedékek problémája* című 1927-es Mannheim-tanulmány (Mannheim 2000d) mindmáig a nemzedékkutatás egyik alapszövege. Végezetül utalni szeretnék arra, hogy Collins a modern értelmiségi figuráját mint „az intenzíven lokális és az elvált és kozmopolita különleges kombinációjaként” (Collins 2000. 24) határozza meg, amely gondolat összevethető Mannheimnek *A gondolkodás struktúrái* második esszéjében található értelmiségdefiníciójával,

³ A kettő között azonban fontos különbség áll fenn: míg Collins „belső” értelmiségyszociológiájában a hálózatelemzés egyszerre az első és az utolsó szó, Mannheim paradigmájában a konstellációelemzés a tudásszociológiai vizsgálatnak csupán első, előzetes, eszmetörténeti momentuma. Ahogy Mannheim említett 1925-ös esszéjében írja, „[t]udásszociológiává egy ilyen szisztematikus eszmetörténeti előmunkálat csak akkor válhat, ha ezeknek a szellemi álláspontoknak és a különböző »gondolkodási stílusoknak« a mögöttük álló történelmi-társadalmilag determinált létben való gyökerezettségé válik kérdéssé” (Mannheim 2003a. 79).

⁴ Itt is van azonban egy alapvető különbség a kettő között, méghozzá az, hogy míg Collins a szellemi konkurenciát az értelmiségiek született feltűnési viselkedése meg nyilvánulásként fogja fel (ehhez a kritikához lásd Lamont 2001. 88), addig Mannheim azt a szélesebb társadalmi erők összeütközésének szellemi lecsapódásaként, illetve közvetítéseként írja le (ami persze nem zárja ki, hogy sok értelmiségi valóban feltűnési viselkedésben szenved).

amely szerint a korabeli értelmiségiek által hordozott műveltségkultúra „bizonyos értelemben közösségfeletti és mégis konjunktív” (Mannheim 1995. 306).⁵

Az egyezések sorát még lehetne folytatni, de talán ennyi is elég ahhoz, hogy levonjunk néhány következtetést. Egyúttal, szeretném elejét venni egy lehetséges félreértésnek: az előző megjegyzések szándéka semmi esetre sem az, hogy kétségbe vonják Collins értelmiség-szociológiájának eredetiségét és gyümölcsöző voltát. Az első következtetésem ezzel éppen ellentétes irányban halad, tudniillik, hogy ellenfelei nézetével szemben Mannheim – tudásszociológiája keretein belül – igenis kidolgozta azokat az alapkategóriákat és nézeteket, amelyek használata ma a „belsőként” emlegetett és tudományosan legitimnek tekintett értelmiség-szociológia sajátja.⁶ A második következtetés az, hogy Mannheim értelmiség-szociológiája *túlmutat* a Collins neve által fémjelzett paradigmán, mivel nem választja le önkényesen az intellektuális mezőt és folyamatot a szélesebb társadalmi folyamatról. Tudomásom szerint ezzel Mannheim tudásszociológiája – talán Bourdieu-é mellett – az egyetlen olyan elméletileg és metodológiai alapon megalapozott vállalkozás, amely sikerrel *egyesíti* magában az értelmiség és az eszmék „belső” és „külső” szociológiáját.

Amennyiben ezeket a felismeréseket eleddig nem, vagy kevésbé alkalmazták az értelmiség-szociológia gyakorlatában, mondhatni, hogy Mannheim értelmiség-szociológiájának mint diszciplináris vállalkozásnak nem is annyira jelene vagy múltja, hanem inkább *jövője* van. Ám úgy vélem, hogy e jövő „aktualizálhatóságának” vannak további, eddig nem említett feltételei, melyek vázolására e tanulmány második pontjában teszek kísérletet.

II. MANNHEIM MINT TRANSZDISZCIPLINÁRIS GONDOLKODÓ

Kiindulópontom két, egymással összefüggő észrevétel: először is, az értelmiség-szociológia eredetileg nem „szociológiai aldiszciplína” volt, miként egyébként maga a szociológia sem volt mindig diszciplína. Erre utal az a tény, hogy a Kurzman és Owens páros – helyesen – az értelmiség-szociológia három alapítója közé számít két, távolról sem egyetemi háttérű értelmiségit, Julien Bendát és Antonio Gramscit. Az egyetemi tanári karriert befutó Mannheim e tekintetben kivétel-

⁵ Természetesen itt is adódik egy alapvető különbség Mannheim és Collins nézetei között: míg Collins implicite a kizárólag a kumulatív tudományos tudást termelő, a közügyekbe bele nem avatkozó modern egyetemi kutatót teszi meg az „értelmiségi” ősképpé (lásd Collins 2000. 642, 949), addig Mannheim az értelmiségi klasszikus, dreyfussianus paradigmájából indul ki, amely szerint az értelmiségi épp attól értelmiségi, hogy *specifikus tudásformáját* felhasználva *beleavatkozik* a politikai élet folyásába.

⁶ A „belső” nézőpont *gyakorlati alkalmazását* illusztrálja például a *Heidelbergi levél* (Gábor 1996. 233–248). Az, hogy a „belső” nézőpont Mannheim érett értelmiség-szociológiai *elméletében* is fontos helyet kap, kiolvasható Mannheim leghosszabb, a tárgykörre vonatkozó kiadott tanulmányából (Mannheim 2003b. Lásd többek között: 122–124, 156–158).

nek tűnik, de ez csak részlegesen igaz, tudniillik Mannheim számos szövegében kifejezetten nagy hangsúlyt fektetett arra az imént említett tényre, hogy eredetileg sem a szociológia, sem az értelmiségszociológia nem volt a mai értelemben vett tudományos diszciplína, s hogy e helyzetnek közel sem csak hátrányai voltak (Mannheim 2000a. 46–47). Ezeket a tényeket a mai értelmezések – elsősorban azok, amelyek Mannheim tudományos vagy „diszciplináris” alkalmazhatóságát hirdetik – hajlamosak elhanyagolni, Mannheimet a rigorózan specializált tudományos szociológia egyik úttörőjeként bemutatva (Kettler–Loader–Meja 2008. 1–10). Pedig a helyzet az, hogy Mannheim álláspontja szerint, bár a szociológiának valóban diszciplinává *kell* válnia, ennek úgy kell végbe mennie, hogy *minimum* megtartsa azt az egyáltalán nem normáltudományos, hanem társadalmi–politikai impulzust, amely létrehozta (Mannheim 2000a. 45–66), illetve *ideális esetben*, a diszciplináris mezőbe való integrálódásával, ezt a mezőt *belülről* forradalmasítja (Mannheim 2000b; 1953a; 1953b; 1953c; ennek a problematikának hasznos kommentárját adja Loader–Kettler 2002).

Ezzel kapcsolatos egy másik makacs és rendkívül elterjedt félreértés Mannheim tudásszociológiájával kapcsolatban, amely szerint annak célja a tudomány *depolitizálása* lett volna. Ez így, ebben a formában, torzítás. A tudásszociológia (egyik) feladata sokkal inkább az volt, hogy – megint csak dialektikus módon – rádöbbsen a tudomány művelőit (jobbára az egyetemi tanárokat és kutatókat) elméleti praxisuk *kiiktathatatlan* tudattalan politikai és világnézeti meghatározottságára azért, hogy az így nyert tudatosság segítségével azonosíthassák és ellenőrizhessék saját előítéleteiket (Mannheim 1994. 61), és hogy e politikai-világnézeti meghatározottság közös felismerése révén párbeszéd kezdődhessen, egyrészt az egyetemen belül rivalizáló platformok, másrészt az egyetemi és egyetemen kívüli értelmiségi körök és társadalmi csoportok között.⁷ Észre kell venni, hogy e koncepció – és csakis e koncepció – kongruens a műveltségkultúra fent bemutatott Mannheim-féle elképzelésével.

Mármost úgy vélem, hogy Mannheim szűkebben vett értelmiségszociológiáját is e kontextusban kell értelmezni: egyrészt elméleti *kifejezése* objektíven létező történelmi lehetőségeknek és szükségleteknek (a progresszív értelmiségieknek az *egyetem falain átkelő* egyesítéséről van szó a fasiszta „reprimitivizáció” és a sztálinista doktrínés veszélyeivel szemben, lásd Mannheim 2000a. 72–109; Loader és Kettler 2002), másrészt *operátora* e lehetőségek és szükségletek megvalósításának. Többek között ezt nevezem Mannheim gondolkodása

⁷ Ezt az állítást – tudniillik, hogy Mannheim tudásszociológiai írásainak, azon belül is az értelmiséggel foglalkozó írásoknak a (legtöbbször implicit) megszólítottja a korabeli, elsősorban német értelmiség – természetesen bizonyítani kell, amire jelen keretek között terjedelmi okokból kifolyólag nem vállalkozhatom. Ez az értelmezés, melyet alátámaszt többek közt Loader–Kettler (2002), valamint Ettrich (2007), véleményem szerint – a teljesség igénye nélkül – a következő Mannheim-írásokból olvasható ki: Mannheim 1993; 1994; 2000a; 2000b; 2000c; 2003b.

transzdiszciplináris vonásának, míg a mondott lehetőségeket és szükségleteket összefoglalóan a humán tudományok *repolitizálásaként* szeretném leírni.⁸ A kifejezést nem szabad félreérteni: nem a tudomány *át*politizálásáról van szó, a pejoratívan értett „ideologikus gondolkodás” szolgálatába állítása értelmében, hanem éppen ellenkezőleg, a tudomány – a tudás – lényegi, de ideológiai (a tudományos-egyetemi értelmiségi elit önös érdekeiből levezethető) okokból tagadott politikai voltának felismeréséről, és e felismerés mind tudományosan, mind társadalmilag gyümölcsözővé tételéről.

Mármost a jelenleg mérvadó, Mannheimmel ellenséges „belső” értelmiség-szociológia (amely önmagát mint „új eszmeszociológiát” hirdeti, lásd Camic–Gross 2001), csakúgy, mint a kizárólagosan „diszciplináris alkalmazhatóságra” koncentráló, Mannheimmel szimpatizáló kortárs Mannheim-recepció, sajnálatos módon egyetértenek abban, hogy e repolitizálást – vagyis az értelmiség-szociológia transzdiszciplináris eredetéhez való visszatérést – meg kell akadályozni: az úgynevezett „új eszmeszociológia” (amelyhez a Collins-féle vállalkozás is sorolandó) azáltal éri el ezt, hogy többé-kevésbé szubtilis módon (lásd az 1-es jegyzetet), megakadályozza az eszméknek a társadalmi-politikai mező felől való értelmezését, ezzel lehetetlenné téve az eszmék és „termelőik” társadalmi-politikai meghatározottságának felismerését: más szóval, *az elméleti praxis lehetetlenné teszi* önmagának *társadalmi praxisként való felismerését* – ami pedig az általam repolitizációnak mondott folyamat lényege volna.

A kortárs, Mannheimmel szimpatizáló Mannheim-recepció a maga részéről, bár más utakon, de ugyanide lyukad ki. Itt térek vissza Bohnsack tanulmányom elején említett, Mannheim-(félre)értelmezésére. A kortárs német szociológus már idézett – egyéb tekintetben kiváló és gondolatébresztő – cikkében a következőt írja Mannheim értelmiség-fogalmáról: „akkor fogjuk végre megérteni a »szabadon lebegő értelmiség« sokszor félreértelmezett terminusát, amikor módszertani elvként vagy eszközként fogunk rá tekinteni: a (társadalomtudományos) értelmiség helye a különféle valóságok és miliók között található, a különféle konjunktív tapasztalásterek között, egy kísérleti-intellektuális értelemben, nem pedig egy osztály egzisztenciális értelmében” (Bohnsack 2018. 210). Aki ismeri Mannheim írásait az értelmiségről, meg fog lepődni Bohnsack mondatain, amelyeket egyetlen Mannheim-szöveghely sem támaszt alá (nem véletlen, hogy Bohnsack nem is idézi e helyütt Mannheimet). Mannheim ter-

⁸ „Többek között”, mert a mannheimi tudásszociológia transzdiszciplináris volta túlmutat saját kora legégetőbb társadalmi-politikai ügyeibe való beavatkozáson. Szintén bizonyítandó, de jelen terjedelmi keretek között nem bizonyítható állításként a tudásszociológia történelmileg tágabb funkcióját mint a modern egyének és közösségek önformálásának és önnevelésének egyrészt *elméleteként*, másrészt – mannheimi kifejezéssel élve – „*organon*”-jaként javasolom felfogni. A tudásszociológia önnevelő funkcióját Mannheim több írásában tematizálja, lásd többek között Mannheim 1994; 1982; 2000a; 2000b. Az önnevelés fogalmához lásd Pineau–Marie-Michèle 2012.

mészeten valós társadalmi jelenségeket próbált megfogni kategóriájával, s az értelmiség nála semmiképp sem korlátozódott a társadalomtudósokra, jóllehet az igaz, hogy az értelmiségre mint *rétgre*, s nem mint marxi vagy weberi értelemben vett „osztályra” tekintett.

Bohnsack kijelentései, bár tévesek, mégis érdekesek, mert emblémái annak az elméletileg ellentmondásos, de a gyakorlatban jelenlevő tendenciának, hogy Mannheim értelmiségszociológiájából kilúgozzák... az értelmiségieket, vagyis azokat az individuumokat és csoportjaikat, akiket Konrád és Szelényi számomra mérvadó meghatározása szerint olyan transzkontextuális eszmék „termelése” definiál, amelyeket egy társadalom alkalmasnak vél tagjai magatartásának orientálására, befolyásolására és szabályozására (Konrád–Szelényi 1989. 49–56). E „kilúgozás” Bohnsack és a hozzá hasonló orientációjú kutatók esetében azt is jelenti, hogy a tudásszociológiai önreflexiót nem arra használják, hogy segítségével megfogják a tudományos praxisukat annak mintegy „háta mögül” meghatározó társadalmi, világnézeti környezetet – ezzel eljutva önnön világnézeti „angazsáltságuk” („elkötelezettségük”) tudatáig, s ezen keresztül az önnön magukban szunnyadó, *potenciális* értelmiségihez –, hanem ellenkezőleg, arra, hogy lezárják az ehhez vezető utat azáltal, hogy a tudományt meghatározó társadalmi létet a tudományos praxis implicit metodológiájára, illetve az ezt a metodológiát szabályozó konvencionális szabályrendszerre redukálják (Bohnsack 2018. 199–200).

III. KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányom első két pontjában vázoltam a kortárs Mannheim-recepció azon tendenciájának két vonalát, amely Mannheim értelmiségszociológiája aktualizálásának téziséből indul ki. Az első irányzat Mannheim „diszciplináris alkalmazhatóságát” állítja, míg a másik, ehhez kritikus módon viszonyulva, Mannheim gondolkodásának transzdiszciplináris vonására helyezi a hangsúlyt. Az utolsó, harmadik pontban az eddigiekből levonható következtetéseket tárgyalom.

Az első és legfontosabb következtetés az, hogy ha a diszciplináris alkalmazhatóságot hangsúlyozó megközelítés megmarad önmagánál és nem ismeri fel, illetve el Mannheim gondolkodása transzdiszciplináris vonásának központi voltát, azzal jelentéktelenségre ítéli Mannheim legfontosabb teljesítményét, a tudásszociológiát. Ennek oka abban az ironikus tényben rejlik, hogy ellentétben Mannheim említett szimpatizánsaival, ellenfelei nagyon is felismerik a tudásszociológus gondolkodásának transzdiszciplináris voltát. Ennek ürügyén pedig tudománytalanként, vagy éppenséggel tudományelöttesként kezelik. Ha a Mannheimmel szimpatizálók erre válaszul megpróbálják bebizonyítani, hogy Mannheimet valójában néha-néha ugyan tévelygő, de alapjában véve mégiscsak komoly, specializált tudósként kell kezelni (Kettler–Loader–Meja 2008.

1–10)⁹ – ennek ára egyrészt Mannheim gondolkodásának megcsonkítása, legtermékenyebb s legaktuálisabb vonásainak kilúgozása, másrészt pedig hozadéka várhatóan csekély, amennyiben a meggyőzni kívánt ellenfelek nem balgák, és továbbra is készen állnak rá, hogy ha kell, a „misszionárius”, vagyis „tudománytalan” Mannheim rémképének lobogtatásával meghiúsítsanak bármilyen, a csapataik által megszállt tudás- és értelmiségszociológia megváltoztatására irányuló törekvést. Csak ha a mondott szimpatizánsok készen állnak majd rá, hogy beálljanak Mannheim eredeti törekvései mögé, s kimondják, hogy valójában az értelmiségiek nélkül, illetve nem-értelmiségiként művelt értelmiségszociológia az, ami tudománytalan – nos, ekkor az említett egyének s csoportjaik már maguk is a „transzdiszciplináris Mannheim” híveivé váltak.

Ezen a ponton azonban hangsúlyozni kell, hogy a transzdiszciplinaritást előtérbe helyező vonulat egyáltalán nem vonatkoztat el a ténytől, hogy Mannheim értelmiségszociológiája az akadémikus tudomány közegében alakult ki: a „*transz*-diszciplinaritás” nem jelent „*extra*-diszciplinaritást”, vagyis tudományon kívüliséget. Másképp kifejezve, e vonal számára a cél nem az, hogy tagadja az értelmiségre vonatkozó, ma tudományosnak tekintett fejtegetések relevanciáját, hanem az, hogy e kutatásokon belül elismertesse az értelmiségre vonatkozó tudományos szociológiai fejtegetés kiiktathatatlan társadalmi–világnézeti meghatározottságát – vagyis a társadalomtudós értelmiségi voltát, s az ebből adódó gyakorlati következményeket. Pontosabban és radikálisabban kifejezve: a cél annak kimutatása, hogy *az értelmiségszociológiai kutatás éppenséggel akkor és csak akkor tekinthető tudományosnak, ha reflexív módon magába építi saját álláspontja társadalmi–világnézeti meghatározottságának, valamint gyakorlati hatásainak tudatát.* Másrésztől azonban az, hogy a transzdiszciplináris irányvonal nem az akadémián *kívülről* gyakorolja ezt a kritikai tevékenységet, hanem azon *belülről*, azt is jelenti, hogy – egyébként magától értetődően – teljes mértékben magáévá teszi azt a tudományos követelményt, hogy igazát *empirikus kutatásokkal* támassza alá.

Mármost e második, transzdiszciplináris vonulat kritikai tevékenységének két fő „megszólítottja” van:¹⁰ egyrészt a *mainstream* értelmiség- és eszme- (vagy tudás)szociológia, mely ellenséges Mannheimmel szemben; másrészt – és jelenleg ez fontosabb – a diszciplináris alkalmazhatóságot kizárólag szem előtt tartó, ám Mannheimmel alapvetően szimpatizáló Mannheim-recepció. Nyilvánvaló okokból az utóbbiak tudományos viták útján történő meggyőzése stratégiailag kulcsfontosságú momentum. E viták természetes módon a mannheimi tudás-szociológia „helyes” értelmezése körül fognak folyni, ahol is a tét annak bizonyí-

⁹ Ezzel természetesen korántsem állítom, hogy e három tudós több évtizedes, a kortárs Mannheim-kutatás számára alapvető munkássága e tézisben kimerülne. Itt csak e munkásság egyetlen, számomra problematikus vonásával kívánok vitába szállni.

¹⁰ Ha most félretesszük a megszólított közönség harmadik, nyilvánvaló típusát: azon olvasók és hallgatók csoportjait, akik még egyik Mannheimmel sem találkoztak tanulmányaik során.

tása (vagy cáfolata) lesz, hogy Mannheim csakugyan *lényegileg* transzdiszciplináris gondolkodó volt-e. Ebből a Mannheimet mint transzdiszciplináris gondolkodót számon tartó vonulat számára az következik, hogy elsődleges kutatási tárgyául magát a mannheimi tudásszociológiát kell tennie, amelyről ki kell mutatni, hogy konkrét, tudományon túlmutató (vagyis transzdiszciplináris) egzisztenciális szituációk hívták életre. Mármost ezt a kutatást szükségképpen *rekurzív* módon – azaz: a tudásszociológiai metódust az őt tartalmazó elméleti korpuszra alkalmazva – fogja lefolytatni. Ez a kutatás céljából következik, amely megköveteli, hogy a tudásszociológiát azon kontingens történelmi-társadalmi folyamatok termékeként és elméleti-gyakorlati reflexiójaként tekintse, amelyek során Mannheim egyrészt értelmiségivé, másrészt szociológiailag önreflexív értelmiségivé vált. Emellett szükséges annak kimutatása is, hogy a tudásszociológia nem csupán *passzív eredménye* e kontingens folyamatoknak, hanem *vissza is hat rájuk*, azaz „már mindig” gyakorlati orientáltságú – Mannheim szavaival élve, hogy „[m]inden szociológiai gondolkodás eredendően változtatni akarásban gyökerezik” (Mannheim 1995. 220). Mannheim Károly értelmiségyszociológiájának *forrásai* – így például budapesti élete és pályafutása – tehát ezen a ponton és ebben az értelemben válnak központi – tehát nem csupán történeti-dokumentarista – jelentőségűvé egy rekurzív módon művelt tudásszociológia számára.

IRODALOM

- Bohnsack, Ralf 2018. Praxeological Sociology of Knowledge and Documentary Method: Karl Mannheim's Framing of Empirical Research. In David Kettler – Volker Meja (szerk.) *The Anthem Companion to Karl Mannheim*. London – New York/NY, Anthem Press. 199–220.
- Camic, Charles – Gross, Neil 2001. The New Sociology of Ideas. In Judith R. Blau (szerk.) *The Blackwell Companion to Sociology*. Malden/MA, Blackwell. 236–249.
- Collins, Randall 2000. *The Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change*. 2. kiadás. Cambridge/MA–London, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Ettrich, Frank 2007. „Szabadon lebegő értelmiség” és „új osztály”. Ford. Győri Csaba, Malzenicky Katalin. *Világosság*. 48/7–8. 175–190.
- Gábor Éva (szerk.) 1996. *Mannheim Károly levelezése 1911–1946*. Budapest, Argumentum – Lukács Archívum.
- Jung, Thomas 2007. *Die Seinsgebundenheit des Denkens. Karl Mannheim und die Grundlegung einer Denksoziologie*. Bielefeld, Transcript Verlag.
- Kettler, David – Loader, Colin – Meja, Volker 2008. *Karl Mannheim and the Legacy of Max Weber. Retrieving a Research Project*. Aldershot, Ashgate.
- Konrád György – Szelényi Iván 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat.
- Kurzman, Charles – Owens, Lynn 2002. The Sociology of Intellectuals. *Annual Review of Sociology*. 63. 63–90.
- Lamont, Michèle 2001. Three Questions for a Big Book: Collins' Sociology of Philosophies. *Sociological Theory*. 19/1. 86–91.
- Loader, Colin – Kettler, David 2002. *Karl Mannheim's Sociology as Political Education*. New Brunswick/NJ – London, Transaction Publishers.

- Mannheim, Karl 1953a. American Sociology. In Karl Mannheim: *Essays on Sociology and Social Psychology*. London, Routledge – Kegan Paul. 185–194.
- Mannheim, Karl 1953b. German Sociology (1918–1933). In Karl Mannheim: *Essays on Sociology and Social Psychology*. London, Routledge – Kegan Paul. 195–208.
- Mannheim, Karl 1953c. The Place of Sociology. In Karl Mannheim: *Essays on Sociology and Social Psychology*. London, Routledge – Kegan Paul. 209–228.
- Mannheim, Karl 1982. Zur Problematik der Soziologie in Deutschland. In Volker Meja – Nico Stehr (szerk.) *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp. 2. kötet. 427–437.
- Mannheim, Karl 1993. The Sociology of Intellectuals. In *Theory, Culture & Society*. London – Newbury Park – New Delhi, SAGE. 10. kötet. 69–80.
- Mannheim, Karl 1994. *Ideológia és utópia*. Ford. Mezei I. György. Budapest, Atlantisz.
- Mannheim, Karl 1995. *A gondolkodás struktúrái*. Ford. Lissauer Zoltán – Adamik Lajos. Budapest, Atlantisz.
- Mannheim, Karl 2000a. Erste Frankfurter Vorlesung von 1930. In Martin Endress – Ilja Šrubar (szerk.) *Karl Mannheims Analyse der Moderne. Mannheims erste frankfurter Vorlesung von 1930. Jahrbuch für Soziologiegeschichte 1996*. Wiesbaden, Springer. 45–123.
- Mannheim, Karl 2000b. A jelenkori szociológia feladatai. In Karl Mannheim: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris, 345–379.
- Mannheim, Karl 2000c. A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén. In Karl Mannheim: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris. 255–297.
- Mannheim, Karl 2000d. A nemzedékek problémája. In Karl Mannheim: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris. 201–253.
- Mannheim, Karl 2003a. Egy tudásszociológia problémája. In Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (szerk.) *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Budapest, Napvilág. 22–89.
- Mannheim, Karl 2003b. The Problem of the Intelligentsia. An Inquiry into its Past and Present Role. In Karl Mannheim: *Essays on the Sociology of Culture*. Collected Works, 7. kötet. Routledge – Taylor and Francis E-Library. 91–170.
- Pineau, Gaston – Marie-Michèle 2012. *Produire sa vie: autoformation et autobiographie*. 2. kiadás. Paris, Téraèdre.